

הנרייט דהאן כלב. נשים בישימון: מרי וסירוב בשולי החברה. רסלינג. 2018. 249 עמודים

מפגשים סביב ספרים

השיבה אל מעמד הפועלים

נסים ליאון*

ספרה המרתק של הנרייט דהאן כלב נוגע בשאלת ההווה של מעמד הפועלים הישראלי. לא אכנס לגוף שני סיפורי המאבק המעמדי והמגדרי המובאים בו – מצד אחד סיפור מאבקה של חבצלת אינגבר ממתפרת פפקו ומצד אחר סיפור צעדת המחאה של ויקי כנפו, שתיהן ממצפה רמון שבנגב. אני מבקש להביא כאן את קריאתי המקצועית בספר ואת ההתרשמות ממנו. אקדים ואומר כי הקריאה בו לא הייתה מנותקת מהרקע האישי שלי. מוצאי במשפחת פועלים. אבי היה שנים ארוכות, כמעט עד גמלאות, פועל במוסך חברת פורד. זה היה עוד בתקופה שבה החברה העסיקה פועלים בהעסקה ישירה. אימי עבדה בטקסטיל בחברת סריגמיש, כשמפעלי טקסטיל עוד פעלו בדרום תל אביב. אני זוכר היטב את כפות הידיים היבשות והחרוצות של אבי ואת העייפות המתמדת של אימי. אני גם זוכר היטב את החרדה הכלכלית שמילאה תדיר את עולמם. כבר בשלב מוקדם למדתי שמעמד פועלים ישראלי, "מזרחי" במקרה זה, דבק בשלושה עקרונות: פרנסה, מדינה ואלוהים.

השאלה בדבר "היות פועל" נכחה בסדר היום של השיח הציבורי בישראל בשנות השבעים והשמונים. אפשר להזכיר כאן לפחות שני טקסטים יצירתיים עזים שעסקו בה: סרט הטלוויזיה לחם שביים רם לוי ואשר שודר ב-1986, ואופרת הרוק מאמי שכתב הלל מיטלפונקט ואשר עלתה על הבמה גם כן ב-1986. שתי היצירות באו לעולם בשעה שחברת העובדים עברה טלטלות עזות, עם יישומה של תוכנית מקרו-כלכלית שנועדה לחלץ את המשק הישראלי ממשבר עמוק ומתמשך. לצעדים הניאו-ליברליים האגרסיביים שננקטו היו שותפים מי שהציגו עצמם שנים ארוכות כמגן של מעמד הפועלים: מפלגת העבודה והסתדרות העובדים הכללית. אך למרות כל זאת, בכל הנוגע למחקר הסוציולוגי וההיסטורי, מלבד התייחסויות מקרו כאלה ואחרות – בעיקר לגבי שאלת ההתמקמות של מעמד הפועלים המזרחי ביחס לזה הפלסטיני בגדה המערבית ובעזה באותה עת – אין כמעט בנמצא מחקר או עבודה אתנוגרפית משמעותית שהעמיקה בשאלת "היות פועל" בישראל. בעשור האחרון הופיעו חיבורים כמו זה של שני בר און אורגים קהילה: עובדים באופקים, 1955-1981 (2013), או עבודת הדוקטור של דרור אסנת מחייטים וסנדלרים בנינו פה נמל: פועליות, לאומיות ואתניות בקרב פועלי נמל אשדוד (2004), וכן חיבוריה של תמר גוז'נסקי על אודות תולדות מעמד הפועלים הישראלי (ראו למשל גוז'נסקי, 2014; 2018), ועתה גם ספרה של הנרייט דהאן כלב. הופעתם של חיבורים אלו היא

* פרופ' נסים ליאון, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בר-אילן

מבחינתי רצף אירועים אינטלקטואלי חשוב המנסה לתת מקום לפיסת מציאות חשובה בהיסטוריה החברתית של ישראל. אסביר מדוע ההתייחסות אל מעמד הפועלים בחקר החברה בישראל דלילה כל כך, ובמה מתייחד ספרה של דהאן כלב.

באשר לשאלה הראשונה אני יכול להעלות שתי השערות הקשורות בשני תהליכים שעברו על מעמד הפועלים הישראלי. התהליך האחד הוא ההלאמה המתמשכת של הזהות הפועלית על ידי כוחות פוליטיים משמאל ומימין. משמאל היו אלה מפלגות הפועלים הדומיננטיות שהנהיגו את ישראל בראשית דרכה. הללו תפסו את מרכזה של המפה הפוליטית והפכו חלקים רחבים ממעמד הפועלים היהודי, בעיקר המזרחי, לתלויים בהן, אם באמצעות דחיקתה של אוכלוסיית המהגרים מארצות האסלאם אל פריפריית דלות הזדמנות כלכלית ומעוטות משאבים פוליטיים, אם באמצעות מיצוב היסוד הביטחוני כקודם לכל בדל של פרטיקולריזם, אם באמצעות שיסוע לאומני, ואם באמצעות מהלך דה-לגיטימציה ברוטלי נגד כל התארגנות פועלית שאינה במסגרות לאומיות כמו ההסתדרות. מימין הייתה זו תנועת החירות, שבאמצעות סיעת תכלת לבן בהסתדרות אולי סיפקה דמות ארכיטיפית לזהות הפועלית בדמותו של דוד לוי. אך המסר של ראשי תנועת החירות – מנחם בגין, יוחנן בדר, יורם ארידור ואף לוי עצמו – לא הציג עצמו כפועל בשם האינטרס של מעמד פועלים ישראלי כי אם בשמה של סולידריות כלל-ישראלית, יהודית, הנדרשת לטיפול בסוגיות סוציאליות בוערות החיוניות לשרידותה של המסגרת הלאומית. התהליך השני, שהתרחש לאורך שנות השמונים והתשעים, הוא מגזור הזהויות האתניות המרכיבות את ישראל. אין זה המקום לפתח את מקורותיו של תהליך זה. אפשר לעיין בשלל דיוני המקרו-סוציולוגיה של ישראל בשני העשורים האחרונים כדוגמת עבודותיהם של גרשון שפיר ויואב פלד (2005) ודיוניו של דני גוטוויין (ראו למשל גוטוויין, 2017). מה שכן אפשר לומר הוא שלסוגיות כלכליות אמנם היה מקום מרכזי בתמונה המעמדית המשתנה בישראל, אבל בפועל הופרדה האתניות מהמעמד, אם באמצעות קידומה של פוליטיקה לאומנית שהובילו כוחות מימין ואם באמצעות מפעלים דתיים קהילתיים אקטיביים כדוגמת זו שהובילה תנועת ש"ס.

התוצאה של תהליכים אלו היא שבשעה שהדיון בסוגיות מקרו-סוציולוגיות התייחס לתמורות ביסודות המעמדיים, הרי בכל הנוגע למחקר בחיי היומיום, באיסוף ובניתוח קולות כאלה ואחרים הודגשו דווקא מרכיבים תרבותיים בהבניה החברתית והפוליטית של המציאות, ולא מרכיבים מעמדיים. מכאן אפשר להבין כמה מתייחד ספרה של דהאן כלב בשיח הסוציולוגיה הישראלית. זו נטתה שנים ארוכות לתעד ולנתח את מעמד הפועלים בכלל, וזה המזרחי בפרט, בשפה הלקוחה מתוך שדות חקר המתמקדים במרכיבים הפרטיקולריים של המציאות, גם אם היסודות למציאות הם מעמדיים. חריגים לעניין זה הם חיבורי המקרו של סוציולוגים כשלמה סבירסקי או מחקריה של אורלי בנימין על אודות המתרחש במורדות שוק העבודה הישראלי (ראו למשל בנימין, 2006; סבירסקי, 1995). אבל הזרם הדומיננטי בסוציולוגיה הישראלית הוליד לכך שהיא אמנם הידקה את אחיזתה בכלים ביקורתיים שמקורם בסוציולוגיה הפועלית וסיגלה לעצמה דיאלקט אקטיביסטי, אך איבדה את הקטגוריה המעמדית והפכה אותה למרכיב רקע בפענוח הפוליטיקה של הזהויות. הסוציולוג אורי שוורץ (2014) שיקף טיעון זה בהערותו שבהיעדרה של שפה מעמדית חיה בחברה הישראלית, המושג האתני "אשכנזי" הפך לסימון של מוביליות מעמדית יותר מאשר לסימון של מעבר אתני.

כעת, עם הופעת ספרה של דהאן כלב, מופיע לראשונה זה שנים ארוכות טקסט עבה ולא מאמר דק, וטבועה בו שפה אנליטית ביקורתית, במקרה זה מגדרית, המטה את אור הזרקור הסוציולוגי אל משטחי העבודה של מעמד הפועלים בפריפריה. קטגוריית המעמד אינה בגדר נתון רקע כאן. היא חלק בלתי נפרד מריתמוס הניתוח של המציאות ומהניסיון להבין את "היות פועל/ת" כחלק בלתי נפרד מניתוח תמונת המציאות החברתית. דהאן כלב אינה מסתפקת בהצגת נתוני מקרו או בקריאת גזרי עיתונות. היא צועדת אל השטח הפועלי, אל ההנהגה "האותנטית", הפועמת מלמטה, ומבקשת לשנות את המציאות. היא מביאה את קולו, מוציאה אותו מהניכור האנליטי ומהאלמוניות הפוליטית והחברתית, כמעט "מאנישה" אותו, ונותנת לו שמות, ומקומות, ומראות חיים, ומחשבה, ונוף ותנועה. בזה כוחו של הספר בהתייחס לקריאתי בו. בין פרשנות תאורטית בהירה להדגמה מתוך ריאיון אני יכול לנגוע במציאות הזאת, להרגיש אותה, לשמוע אותה; מעטים החיבורים הסוציולוגיים שיודעים לעשות כן. מעטים החיבורים האקדמיים שיודעים לנגוע במקום שאני יכול לחוש.

מקורות

- אסנת, דרור. (2004). מחייטים וסנדלרים בנינו פה נמל: פועליות, לאומיות ואתניות בקרב פועלי נמל אשדוד, 1961-1967 [חיבור לקבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב].
- בנימין, אורלי. (2006). במורדות שוק העבודה: מסחור כוח-עבודה נשי בישראל. תרבות דמוקרטית, 10, 63-96.
- בר-און, שני. (2013). אורגים קהילה: עובדים באופקים, 1955-1981. מאגנס.
- גוז'נסקי, תמר. (2014). לחם עבודה: מעמד הפועלים הישראלי – מבט עכשווי והיסטורי. פרדס הוצאה לאור.
- גוז'נסקי, תמר. (2018). קומוניסטים מזרחים: המערכה נגד אפליה עדתית ולמען הזכות לדיור. פרדס הוצאה לאור.
- גוטוויין, דני. (2017). ההיגיון המעמדי של המהפך הארוך, 1973-1977. עופר שיף ואביבה חלמיש (עורכים), ישראל 1867-1977: המשכיות ומפנה (עמ' 21-57). מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות.
- סבירסקי, שלמה. (1995). זרעים של אי-שוויון. ברירות.
- פלד, יואב, וגרשון שפיר. (2005). מיהו ישראלי: הדינמיקה של אזרחות מורכבת. אוניברסיטת תל אביב.
- שוורץ, אורי. (2014). עיראקים אשכנזים מאוד: על אותנטיות, גבולות מעמדיים והמטפוריקה של השפה האתנית בישראל. תיאוריה וביקורת, 43 (סתיו), 103-130.

שוליות צולבת כהיעדר הכרה בהיעדר הכרה

רקפת אפרת לבקוביץ*

הספר נשים בשימוץ מצייר נשים שנעות במרחבים של כניעות ושל מרי, ובמרחב הדומים שמצוי בין השניים. אלה הם מרחבים קשים ופרדוקסליים שממוקמים בין הפרטי לציבורי, בין ההגמוני לחתרני, בין כפיפות לזקיפת ראש ובין שקיפות לנראות. ספרה של דהאן כלב מרתק, חכם וחשוב. היא פורשת בו שני סיפורים אישיים ופוליטיים שבמרכזם שתי נשים שהנהיגו מאבקים חברתיים: ויקי כנפו וחבצלת אינגבר. סיפוריהן משמשים מקרי מחקר בהקשרים מקומיים והיסטוריים, אבל המשמעויות וההשלכות שלהם חורגות אל מעבר לממדים צרים אלו, כפי שהמחברת מראה באמצעות ניתוח עשיר ומורכב.

חלקו הראשון של הספר עוסק במתודולוגיה של מחקר אקדמי שפונה אל "השטח", ובו חוקרת מראינת נשים שהן קרובות ודומות לה מבחינות מסוימות אך גם רחוקות ושונות ממנה, באופן שמייצר ביניהן יחסי כוח דיאלקטיים. נדמה שהספר ככלל מציב לעצמו פרויקט מורכב: לפעול ברוח מה שצ'לה סנדובל מכנה "מתודולוגיה של מדוכאים", קרי לנוע ברגישות במרחב ש"מסרב, מתנגד להיטמע בשיח הרווח" (עמ' 203; במקרה זה, השיח האקדמי), כדי לשמור על גיבורותיו מפני השתקה נוספת של קולן ומחיקה חוזרת של כבודן העצמי כסובייקטים אוטונומיים. זהו אתגר לא קל, משום שתכלית הספר היא לתרגם ולפענח את הרגשות, המחשבות והפעולות של גיבורות הספר, שנמצאו בזמן אמת בנקודת האפס של השפה, לכדי מילים ותאוריות שימשיגו את הפשר, התוקף והמשמעות החברתית-פוליטית שהן קוראות להם וראויות להם. העמידה באתגר זה מציבה את הספר בעמדה שאינה רק רפלקטיבית ותאורטית אלא גם, במידת האפשר, משתתפת ותומכת במחאה ובמאבק.

ברצוני להתמקד בנושא מרכזי בספר: השוליות הצולבת או המרובה (intersectionality) של הגיבורות ומקורות ההחלטה שלהן למרוד, לסרב לחיים ששוליות זו דנה אותן אליהם ולצאת למסע תחתים מסוכן, ללא צידה לדרך מלבד אומץ לב, נחישות ותקווה. בדיון שלי אשתמש במושגים פסיכואנליטיים ובתאוריית מתן ההכרה של אקסל הונת (2008).

דהאן כלב מנתחת את חייהן של נשים מזרחיות מהפריפריה שחיות בעוני, ובמקרה של כנפו גם חדר-הוריות. הן ממוקמות בשוליים של השוליים, בהצטלבותן של צורות דיכוי שונות שעושות אותן ל"אחרות" באופן כפול ומכופל; אלה נשים השרויות "כפל-כפליים בצל" (ספיבק, 1995, עמ' 47). לגבי המבנה של זהות מסוג זה היא מדגישה:

צורות דיכוי רבות אינן מצטרפות בחיבור אריתמטי לכמות של דיכויים, כי אם בחיבור פונקציונלי שמייצר זהות מדוכאה שאינה ניתנת לרדוקציה לקבוצות אחרות של נשים. זאת משום שסוג הדיכוי הנוצר ממצרף של דיכויים הינו שונה בעוצמתו וב"כימיה" שלו ואינו ניתן לפירוק למרכיביו. (עמ' 26)

* ד"ר רקפת אפרת לבקוביץ, מכון תל אביב לפסיכואנליזה בת זמננו; פוסט-דוקטורנטית במסלול הבינתחומי בפסיכואנליזה, אוניברסיטת חיפה

מפגשים סביב ספרים

על החוויה התודעתית הנוצרת ממיקום כזה אפשר לחשוב דרך התבוננות בהתנסות הטראומטית שלפי פסיכואנליטיקאים (למשל דונלד ויניקוט, דניאל סטרן ואנדרה גרין) נגרמת כשהדמות המטפלת העיקרית (לרוב האם) אינה נוכחת במידה מספקת בשלב ראשית החיים, כאשר התלות בה מוחלטת. לפי ויניקוט, נוכחות האם, חיוכה ומבטה האוהב בפני התינוקת הם קריטיים, משום שעל פני האם לשמש כראי עבור הילדה ועליה לראות בהם את עצמה כדי לרכוש תחושת קיום וממשות: "כשאני מסתכל אני נראה, משמע אני קיים" (ויניקוט, 1999, עמ' 130).¹ לעומת זאת, כפי שטוענת חיותה גורביץ' (2010), היעדר הנוכחות של האם לתקופת זמן ארוכה מדי הוא טראומטי עבור התינוקת ויוצר אצלה תחושה של היעדר פנימי ושל גבולות עצמי מעורערים; "ההיעדר הוא חור שחור בחוץ ובפנים: חלל חיצון שנפער והפך לכוח השואב לתוכו את פנים התינוק" (גורביץ', 2010, עמ' 60). גורביץ' ממשיכה וטוענת שכאשר ההורה לא רק נעדר אלא גם אינו מכיר בהיעדרו ובהשלכותיו, הטראומה הנוצרת היא כפולה ומכופלת: התוצאה היא שההיעדר נעדר. נוצר מצב של היעדר בתוך היעדר, המתקיים בנפש ככאב בלתי נסבל שמפעיל אותה באופנים שונים (גורביץ', 2010, עמ' 62) הנוטים להשתחזר בקשרים עם אחרים בבגרות.

הפילוסוף החברתי אקסל הונת (2008) יוצר חיבור רעיוני בין ההתנסות הפסיכואנליטית הנזכרת לעיל ובין הפרקטיקה החברתית הפוליטית של מתן הכרה בחיים הבוגרים. הונת רואה במבעים כמו חיוך ואמפתיה הבעת הכרה בילד כבאדם תבוני ואוטונומי הראוי ליחס מוסרי. נוסף על כך, הוא רואה "במבעים הנדונים את המנגנון הבסיסי להשגת נראות חברתית" שהיא "צורת היסוד של כל מתן הכרה" (הונת, 2008, עמ' 73).

לטענתי, השוליות הצולבת של גיבורות הספר מייצרת מצב קיומי בסיסי כרוני של היעדר הכרה שמוכפל באופן רקורסיבי. היעדר ההכרה מוכפל כאשר נשללת מאותן נשים הכרה לא רק מצד מרכאיהן הישירים אלא גם מצד הסדר החברתי-כלכלי הפוליטי הכללי, דהיינו מצד המדינה. כאשר מדינת הרווחה אינה מכירה במצבן הקיומי המדוכא נוצר מצב של היעדר הכרה בהיעדר הכרה, והנשים הופכות לשקופות.

לפי הונת, חוויית הזלזול ואי מתן הכרה הם "הסבר האולטימטיבי לנכונות התמידית של בני אדם להתנגד ולהפריע לסדר החברתי הקיים ולהילחם בו" (הונת, 2008, עמ' 17). אך מדוע המחאה פורצת ברגע מסוים דווקא? דהאן קלב מונה סיבות אחדות, ובהן העובדה שלנשים שוב אין מה להפסיד וההבנה שיכולת הפרנסה והקיום שלהן ספגה מכה אנושה. אין כאן פעולה מתוך אג'נדה סדורה או תודעה פוליטית, היא מבהירה, אלא התפכחות שיוצרת ראייה נכוחה של המציאות, וכתוצאה מכך גורמת להן לכוון את הכוחות התוקפניים – שהופנו בשגרת יומן לריסון ולהשתקה עצמיים – כלפי מכפייהן (עמ' 220). לדעתי, על כך נוספת גם תחושת העוול, ומכאן הפגיעה האנושה בתחושת הקיום, בכבוד ובהערכה העצמיים של הנשים כסובייקטיות אוטונומיות. המחאה פורצת כאשר מתחזרת להן אי-ההכרה באי-ההכרה בהן, בשני אופנים אפשריים: כאשר נשללת הכרתה של המדינה (החוק, במונחים של הונת) באי-ההכרה, כפי שהיה במקרה של כנפו, או כאשר נשללת הכרתן של "הרשתות החברתיות שבהן

¹ לטענת ויניקוט, בשלב מאוחר יותר כלל בני המשפחה (האב, האחאים ואחרים משמעותיים אחרים) פועלים כראי עבור הילד או הילדה. "כל ילד מפיק תועלת מן היכולת לראות את עצמו בגישתם של בני המשפחה כיחידים או ביהסה של המשפחה כדבר שלם" (ויניקוט, 1999, עמ' 134).

אדם חי ועובר" (הונת, 2008, עמ' 21), כמו במקרה של אינגבר. למעשה, דהאן כלב מתארת כיצד רגע השבירה של אינגבר וחברותיה מתחולל כאשר הן מבינות את הניצול הציני שלהן בידי מעסיקן אך גם את ניצולן בידי המדינה – "כולם חברו יחד" להבטיח את המשך הניצול (עמ' 90). רגע זה, שבו היעדר ההכרה בהיעדר ההכרה נחשף במלוא עוולותו, הוא טראומטי ומקביל ל"היעדר בתוך היעדר" שחוהה התינוקת: תחושה של ואקום נפשי וחרדת הכחדה, של "רצח ללא אלימות, ההופך את החי וקיים למוות הנחוהה כממשי לחלוטין" (גורביץ', 2010, עמ' 61). אצל הנשים הנדונות, אי-ההכרה באי-ההכרה מעוררת תחושה מציפה של איון חברתי ואי-נראות קיצונית עד כדי פגיעה בתחושת הממשות העצמית כאדם בעל ערך. תחושה זו היא שמניעה את גיבורות הספר להרים ראש ולפעול בעולם לשם שינוי, פעולה שבו בזמן תהפוך אותן לנראות.

לסיום, מה שעולה בעוצמה מטלטלת מספרה של דהאן כלב הוא הבדידות של גיבורותיו והצורך שלהן להתמודד לברן עם אתגרי המאבק הרבים. גורביץ' מציעה לטפל בחוויית ההיעדר בתוך היעדר באמצעות שפה שמספקת הכרה בהיעדר זה: "רק הנכחת ההיעדר כחווייה ממשית עכשווית מול מטפל שמכיר בו, מאפשרת למטופל לחוות אותו ולהחזירו ל'מקומו' המקורי ובכך לפוגג את חוויית חוסר התחלת, הקיפאון, הפחד מהאחר, הבושה בעצמיות, האשם על עצם ההזדקקות והפגימות" (גורביץ', 2010, עמ' 67). המטופלת, היא טוענת, כמו אומרת: "Help! I'm going out of your mind!". אילו תנאים חברתיים צריכים להתקיים כדי שקבוצות חברתיות מוחלשות לא יצאו מתודעת ההגמוניה, ולא יישארו לכודות באפלת אי-ההכרה באי-ההכרה? את השאלה הזאת מעלה ספרה של דהאן כלב ביתר שאת.

מקורות

- גורביץ', חיותה. (2010). שפת ההיעדר. שיחות: כתב עת ישראלי לפסיכותרפיה, כה(1), 60-70.
- הונת, אקסל. (2008). זלזול ומתן הכרה: לקראת תיאוריה ביקורתית חדשה. הקיבוץ המאוחד.
- ויניקוט, דונלד. (1999). משחק ומציאות. עם עובד.
- ספיבק, גיאטרי צ'. (1995). כלום יכולים המוכפפים לדבר? תיאוריה וביקורת, 7 (חורף), 31-66.

נשים נאבקות בעוני: להיות פוליטי בין היומיומי להרואי

גל לוי*

מפגשים סביב ספרים

ספרה של דהאן כלב מגולל את סיפורן של תושבות הנגב, נשים החיות בדוחק במה שמכונה כאן, בצדק או לא, הישימון הישראלי. זה סיפורן של שתי נשים, חבצלת אינגבר וויקי כנפו, ש'לרגע פרצו לתודעה הקולקטיבית ואף היו לגיבורות השעה בתקשורת ובשיח הפוליטי המתקדם. אלא ששנים לאחר מכן שבו השתיים אל אלמוניותן ואל הישימון. זהו גם סיפורן של עיירות הפיתוח המזרחיות, שנדמה שהן נהנות מיחסי ציבור טובים אך ורק בתערוכות של הסוכנות היהודית ולרוב הן מעלות אבק בתודעה הפוליטית והחברתית. עיירות הפיתוח הללו מסמלות יותר מכול את היותן של הישימון הישראלי תוצר של מדיניות הפקרה והזנחה הנמשכת לאורך עשרות שנים תחת ממשלות שונות. עם זאת, הנגב משנה את פניו, וקשה להפריז בהשלכותיו של תהליך הגלובליזציה ובתביעתן של האליטות הכלכליות והפוליטיות להתאים את המשק לתביעות הסדר הגלובלי על דמותן של הישימון הישראלי. בדרך כלל מתואר שינוי זה מבעד לתמונה הגדולה, באמצעות נתונים סטטיסטיים של תעסוקה, אבטלה, הגירה פנימית או דפוסי הצבעה. דהאן כלב מציעה לנו להתוודע אליו דרך סיפורן של שתי נשים אשר קמו להגן על עצמן מפני תהליכי הפקרה וההפרטה, ובכך לא רק ביקשו להציל את עצמן אלא גם תבעו מהמדינה להכיר בהן ולהקשיב לקולן. ברמה הפוליטית, שני המאבקים הללו הסתיימו בכישלון, המדיניות החותרת תחת קיומה של מדינת הרווחה הלכה והחריפה וגם חייהן הפרטיים של אינגבר וכנפו לא נעשו קלים יותר. אבל דהאן כלב מבקשת לספר את סיפורן של הגיבורות שלה, ודרךן את הסיפור של נשים רבות אחרות, לא כמקרה של כישלון. מבלי להפחית בערכו של המחיר האישי ששילמה כל אחת מגיבורות ספרה, בעיני דהאן כלב – ובמשתמע, בעיני הקוראת – ההזדמנות לספר את סיפורן של נשים החוות חיים של שוליות חברתית, תעסוקתית ופוליטית מנקודת מבטן שלהן היא גם הזדמנות להעמיד את הסיפור המעמדי-מגדרי על ראשו. הכישלון של נשים לחולל מאבק פוליטי אינו תכונה מהותית למצב הנשי או המעמדי. כפי שעולה משני הסיפורים המתוארים כאן, וכפי שמעידה גם סמדר לכיא בספרה (Lavi, 2014), וכפי שגם ניכר במאבקן של נשים רבות החוות עוני (Levy & Kohan-Benlulu, 2019), הסוכנות הפוליטית של נשים בעוני אינה פגומה מיסודה מעצם היותן נשים או עניות. ההפך הוא הנכון. שני הסיפורים שדהאן כלב מציגה מעידים על האופנים שבהם החברה הפטריארכלית מחוללת את הכישלון הזה, אם מתוך סירוב אידאולוגי (שר האוצר נתניהו מול ויקי כנפו) ואם מתוך חוסר רצון או נכונות להעביר את השליטה לידי הנשים (אינגבר מול ההסתדרות ועוד). דהאן כלב מבקשת להראות שהנשים הללו אינן נכשלות אלא מוכשלות. תובנה זו הולכת ונחשפת ככל שמתקדמים בקריאת הספר ומתוודעים לסיפורה של

* ד"ר גל לוי, המחלקה לסוציולוגיה, למדע המדינה ולתקשורת, האוניברסיטה הפתוחה

חבצלת אינגבר, המסופר כאן דרך הליווי של המחברת את מאבקה על עצמאותה של מתפרת העצמאות בזמן אמת, ומבעד להתבוננותה המפוכחת של אינגבר על הסיפור ממרחק הזמן.

שינוי נקודת המבט במחקר ובחברה על נשים החוות עוני הוא בבחינת הכרח תאורטי ואמפירי. ההכרח התאורטי נובע מההכרה שהסוציולוגיה והפוליטיקה של היומיום חיוניות להבנת הממדים הכלכליים והפוליטיים של החיים החברתיים העוברים הפרטה תחת הקפיטליזם הניאו-ליברלי. במילים אחרות, היכולת לספר את הסיפור החברתי מבעד לפריזמה של האידאולוגיות הגדולות, ומנקודת מבטן של תנועות חברתיות גדולות, היא מוגבלת כאשר אנו – אזרחיות ולא-אזרחיות כאחת – הולכות ומתנתקות מהמסגרות הללו, גם אם לא מרצון. מבחינה אמפירית, מחקר המכוון אל נקודת המבט ואל פרשנות המציאות שמציעות הנשים הפועלות בעולם הוא חיוני במיוחד ככל שגוברת המודעות למגבלות נקודת מבטו של "החוקר היודע כול". לכן טוב עושה חוקרת כהנרייט דהאן כלב, מדענית מדינה בהכשרתה, כשהיא מאמצת גישה אנתרופולוגית ופמיניסטית ואינה מגבילה את עצמה לקריאת "התמונה הגדולה". בעשותה כך לא רק שהיא מרחיבה את נקודת המבט של המחקר, אלא היא אף נותנת כבוד ומקום לפעולה הפוליטית של הנשים שהיא מביאה את סיפורן.

בספרות הסוציולוגית הפוליטית עדיין נדיר לקרוא על הפעולה הפוליטית והאקטיביזם של נשים החוות עוני. ספרות זו נוטה להתמקד בפוליטיקה של תנועות חברתיות שבראשן עומדים בדרך כלל גברים, וכאשר ניתן מקום גם לאקטיביזם נשי, הוא מיוחד לרוב לפעולה של נשות המעמד הבינוני. ואולם בעשור או שניים האחרונים מתבלטות נשים "מהשוליים" המובילות מאבקים פוליטיים. זהו, בין היתר, פועל יוצא של כישלון התנועות הגדולות והזרם המרכזי בפוליטיקה להציע תשובות לצורכי היומיום של נשים (ולא רק נשים), שמצבן רק הלך והורע תחת המשטר הניאו-ליברלי. ספר זה, וכמוהו גם מעט ספרות המחקר ההולכת בדרך דומה, מהווה תרומה חשובה לחשיפת הפעולה הפוליטית הזאת ולהצבתה במרכז הדיון הפוליטי. בחיפוש אחר "רגע ההתנסות המהפכני" (עמ' 19), הרגע העושה את הנשים הללו לפעילות פוליטיות, דהאן כלב מבקשת לתת מקום לשינוי התודעתי שחוו אותן הנשים, זה שאפשר את התמרדותן נגד הסדר הקיים, ולתאר אותו כמעט מבפנים. מהפך זה הוא ציון דרך חשוב בהיסטוריה האישית של נשים פעילות אלו, אך גם ביכולת שלנו להבין את מקומו של המאבק בחייהן של נשים החוות עוני ואת הפיכתו למאבק שאינו אישי בלבד.

נוסף על החוזקות האלה, ראוייה להערכה גם תביעתה של דהאן כלב לראות בנשים גיבורות הסיפור הפוליטי שותפות לכתובת סיפורן. יש לציין שההכרה ביחסי הכוח השוררים בשדה המחקר הסוציולוגי-פוליטי אינה בבחינת חידוש. המודעות למעמדה ולעמדתה העדיפה של החוקרת לעומת זו של הנחקרת מושא המחקר, המשמשת לכאורה חומר ביד היוצר, הם כיום נקודת המוצא בכל מחקר פמיניסטי או מחקר המונע מרגישות אתנוגרפית. נדמה כי חבצלת אינגבר וויקי כנפו היו פורצות דרך עבור נשים לא מעטות בשנים האחרונות, אם במודע אם לאו. ככלל, נשים אלו – ובולטות ביניהן אביגייל ביטון, ריקי כהן-בנלולו, מיטל כהן ועוד – אינן מחפשות את החוקרת או החוקר שיתווכו את סיפורן החוצה. הן משתמשות ברשתות החברתיות, או כותבות בעצמן את סיפורן ואת סיפוריהם של אחרים, או מדברות אותו בהרצאות ובהופעות בפני קהלים שונים; הן עצמן מנסחות את הסיפור שלהן ואחראיות לתיווכו הישיר למגוון קהלים. לאור זאת, גם שאלת יחסי הכוח בין החוקרת למושא המחקר צריכה להיבחן מחדש. בעיני נשים אלו, הדורשות להופיע במחקר בשמן המלא ולא בזהות בדויה, המחקר

מפגשים סביב ספרים

האקדמי הפמיניסטי הוא מרכיב נוסף שהן מבקשות לרתום למאבקן בעוני ובמחסור בדיוור ציבורי למשל. כך הן מגייסות את כוחה המוסרי של האקדמיה להתוות דרך לשינוי ולא רק להציע הסבר למציאות. ואכן, לטעמי אין להסתפק בגילוי נאות על ההכרה ביחסי הכוח המדוברים מתוך הנחה שהם בהכרח בלתי מאוזנים. מודעות לכך היא אמנם תנאי הכרחי, אבל בה במידה חשוב גם להכיר בכך שאין מדובר בהכרח בחוקרת בעלת כוח מול נחקרת משוללת כוח. כאן, לדעתי, נגלית חולשתו של הספר: לאזכורים חוזרים ונשנים זוכה העובדה שנשים אלו, הנאבקות על מקומן ועל שייכותן החברתית ועל יכולתן לתרום לעיצוב הסדר החברתי, אינן מגיעות עם משנה אידאולוגית מנוסחת כאילו יצאו ברגע זה משיעור בתוכנית ללימודי מגדר. אולם משנה פוליטית אינה תנאי הכרחי לפעולה. הרגע הפוליטי, בעיני המחברת עצמה, הוא רגע של התגברות על מחסומים חברתיים ואישיים, של תובנה בדבר הקשר בין האישי לפוליטי. אבל אצל דהאן כלב רגע זה מתואר גם כרגע של הארה וגילוי המציב לכאורה את ההיסטוריה האישית הקודמת לו כסיפור של תבוסה אתנו-מעמדית וככניעה לסדר המגדרי. המסגור הזה, של מעבר פתאומי מאי-מודעות נכשלת למודעות אישית מוכשלת, מקהה את מרכזיותו של המאבק היומיומי כחלק ממהלך חייהן של נשים החוות עוני, המאבק שעדיין לא לבש פנים פוליטיות אך בפועל הוא פוליטי במהותו וביסודו. המאבק היומיומי נוכח בטקסט, אך לעיתים נראה כי הקשבה צמודה יותר לדבריה של אינגבר, ואולי גם לדברי פועלות אחרות – דווקא מי שנמנעו מלהצטרף בלב שלם למהלך של אינגבר – היה מלמד יותר על התנועה בין היומיומי להרואי ועל מקומו של הפוליטי בחייהן של נשים בעוני.

לבסוף, ספר זה, כמו ספרים אחרים בהוצאת רסלינג, לצערי, היה ראוי לעריכה קפדנית יותר שהייתה מבטיחה לו קהל קוראים גדול, כראוי לו. ועם זאת, הספר מרים תרומה חשובה למחקר על נשים בעוני, ובכלל על החיים בשוליים החברתיים מנקודת המבט של מה שמכונה הפריפריה הישראלית.

מקורות

- Lavie, Smadar. (2014). *Wrapped in the flag of Israel: Mizrahi single mothers and bureaucratic torture*. Berghahn Books.
- Levy, Gal, and Riki Kohan-Benlulu. (2019). Being civil is not enough: On practices of citizenship of women living in poverty in Israel. *Radical Housing Journal*, 1(2), 119–135.